

Kur'an ve "Yüce Tanrı" İnancı*

William Montgomery WATT

Çeviren: Süleyman AKKUŞ**

1970'de Brussel'de yapılan 5. uluslar arası Arap dili uzmanları ve İslâmiyatçılar kongresinde "İslâm öncesi Mekke'de "Yüce Tanrı'ya İman" başlıklı bir tebliğ okudum.¹ Bu tebliğ Kur'an'ın, yaklaşık m.s. 600'lü yıllarında Mekke'de bazı insanların Allah'a "Yüce Tanrı" olarak inanmalarının yanında, ikinci derecedeki ilahlara da inandıklarını ifade eden pek çok âyetin bulunduğunu gösteriyordu. Bazı durumlarda bu ikinci derecede önemli ilahların ibadet edenler adına aracılık yapabilen melekler olarak kabul edildiği görülür. Putperestlerin Allah'ı bir yaratıcı olarak kabul ettiklerini gösteren bir örnek pasaj olarak Kur'an'ın 29. sûresinin (Ankebût) 61-65. âyetleri iktibas edilebilir.

"Andolsun, onlara: "Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı kim boyun eğdirdi? Diye sorarsan: "Allah" derler. ... ve gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar. Fakat onları salimen karaya çıkarınca hemen diğer tanrılarla O'na ortak koşarlar. (yüşrikûne)

Bu Kur'an âyetinin tamamından elde edilen sonuç dikkatli bir şekilde ifade edilmiştir.

Bu davranış (Allah'ı yüce bir tanrı olarak kabul etme) tam (tefrik edilmemiş) politeizmden daha yaygın bir durumda olmuş olabilir, ancak, kaynaklarımızın bu konudaki yetersizliği bunun hakkında kesin olmayı imkansız kılmaktadır.

Son zamanlarda yayınlanan bir kitap, yüce ya da mükemmel bir tanrıya imanın Grek-Roma döneminde Semitik Yakın Doğu'da yaygın bir inanç olduğuna dikkat çekmiştir. Bu kitap, 1977'de Princeton'da yayımlanan Javier Teixidor tarafından yazılan "*The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*" isimli kitaptır. Kitap, kitabelerle ilgili bir çalışmaya dayanır ve bu kitabeler sıradan erkek ve kadınların fiilî inançlarını yansıtır. Kitabın ulaştığı sonuçlardan iki kısa ifade burada iktibas edilebilir:

* The Qur'an and Belief in a "High God", *Der Islam*, v. 56, 1997.

** Sakarya Ün. İlahiyat Fakültesi.

1 *Actes* (Brussels, 1970), s.499-505; Yine bu makale *Journal of semitic Studies*'de (xvi, 1971, s.35-40) ve *Proceedings of the 12th Congress* (Stockholm, 1970)...for the History of Religions'de. (Leiden, 1975, s. 228-234) yayınlanmıştır.

“Bu kitabelere dayalı materyal, yüce bir tanrıya ibadet ile diğer küçük tanrılara ibadet etmenin birlikte var olduğunu göstermektedir. Bir tanrının diğer bütün tanrıları kontrol edebileceği ya da dünyayı yaratma ve ondan sorumlu olmada mükemmel olma inancı, monoteizmi oluşturmaz. Ancak, böylesi inançlar üzerine artan vurgu, monoteizm’e doğru giden eğilimin, yani, diğer tanrıların varlığını dışlayıcılığın bir delilidir.” (s.17)

“Bu kitabelerin yazarları, güç yönünden başka her hangi bir ilahi güce üstünlükte tek olan yüce tanrıya ibadet ettiler. Kendisinin bir fırtına tanrısı ve göğün ona bağlı olduğuna inanılırdı. İkinci derecedeki ilahlar, onun elçileri ve hizmetçileriydi. Birinci bölümde ifade edildiği gibi, melek kültü Fars ve Helenistik dönemlerde Yakın Doğu’nun dini yaşamının önemli bir özelliği olmuştur. Bu durum, meleklerle elçilik görevi vermiş, ancak, Gök Tanrı’nın ilahi varlıklar hiyerarşisinin zirvesinde sayılmasının önemine vurguda bulunmuştur. Diğer taraftan, önceki sayfalarda kitabeleri çalışılmış olan çeşitli grupların dini yaşantıları, atalarının geleneklerinde kökleşmiştir. (s.161-162)

Bu son ifade yüce bir tanrıya ibadet etmenin yeni bir şey olmadığını ancak, bunun bir anlamda “atalarının geleneklerine ait bir kült” olduğunu göstermektedir.

Kurani materyal yaygın yüce tanrı inancı konusundaki delille birlikte değerlendirildiğinde, Muhammed vahiy almaya başladığı zaman Mekke’deki düşünen insanlar arasında hakim dini manzara, burada Allah olarak adlandırılan, yüce ya da mükemmel tanrıya olan bu inançtı. İslâm hakkında araştırma yapan modern araştırmacı için bunun doğal bir sonucunun, Kur’an mesajının ilk olarak böylesine bir inançla halka hitap edildiğinin anlaşılması gerektiğidir. Benim önceki tebliğimde yer alan materyale ilave olarak dikkate alınmalıdır ki 43. sûrenin 26. âyetinde İbrahim’in kavmine: “Ben sizin taptıklarınızdan uzağım, yalnızca beni yaratana taparım” demesi ve Muhammed’in Mekke’deki davranışı muhtemelen buna benzemektedir.

Üzerinde durulması gereken ilk önemli husus, Mekke’deki çağdaş dini görünüşün oldukça kötü olduğuydu. Doğal verimli güçlerce insan hayatının güçlü bir şekilde kontrolünün bir anlamı yoktu. Bedevî Araplarda düzenli bir hayat çok az olduğu için çiftçilerin hiçbirinin tabiattaki intizama güvenmemeleri şaşırtıcı değildi. Bu ikinci derecedeki ilahların temel fonksiyonları açıkça daha yüce bir varlığa aracılık etmeleri idi ve bu durum onların kısmen güçsüzlüklerini ima ediyordu. Denizde meydana gelen fırtına gibi acil bir durumda bu ikinci dereceden olan ilahlar unutulur ve dualar “ibadet edilecek yegane obje olarak” Allah’a yapılırdı. Bu konuda Kur’an’dan bir çok şey öğrenilebilir. İslâm öncesi şüirinden bedevî Arapların büyük ölçüde ona ve erkek akrabalarına güvendikleri, ancak, bütün planlarının “zaman” (dehr) veya “belirli günler”le boşa çıktıkları da öğrenilir. Bu, “kader” olarak isimlendirilebilecek ilahın tanınması değil, doğal bir gerçeğin kabul edilmesidir. “Dehr”e ibadet edilmiyordu ve zamanı ifade eden sıradan kelimeler de kullanılıyordu. Bu “zaman” veya “belirli günler”i kabaca “olayların gidişatı”yla ya da “zamansal ve mekansal-geçici doğal süreç”e (spatio-temporal

process) eşit olarak yorumlayabiliriz. (Parentez olarak ifade edilebilir ki tanrı "Menat"ın adı "fate" anlamındaki kelimelerle aynı kökten gelmiştir. Diğer yönden Medinede bir klanın İslâm öncesi ismi, Evs Menat; "Menat'ın yükselişi", münbit bir kuvveti; böylece Menat'a ibadeti göstermesine rağmen; orijinal kuvvetini yitirmezden önce, zorunlu olarak kadere ibadet değildi.) Mekke'nin tüccar ve diğer sakinleri görüntüleri itibariyle Bedevî Araplardan çok uzak değillerdi, ancak kendilerine daha fazla güven duymaya meyilliydiler. Çünkü tecrübeyle zenginlik ve uzmanlığın insanlara olaylar üzerinde bir hakimiyet düzeyi sunduğunu ve büyük ölçüde yılgınlıktan ve "günler" in getirdiği kötü şansın sakınmaları gerektiğini öğrenmişlerdi.

Kur'an'ın ifadelerine göre yüce bir tanrı olarak Allah'a inanan Mekke'liler, gökleri ve yeri Onun yarattığı, bir ölçüde bunların onun mülkü olduğunu ve özelde de onu ürünleri yetiştiren yağmurun vericisi olarak kabul etmişlerdir. Mü'minûn sûresi 88. âyette putperestler, müşrikler "her şeyin melekûtu elinde olan, koruyup kollayan, fakat kendisi korunup kollanmayan"ı itiraf etmeleri gerektiği şeklinde tanımlanmışlardır. Kuşkusuz bu kavram ikinci derecedeki ilâhlardan aracı olmalarıyla ilgili taleplerinin pratik bir temelidir. Allah, kabilenin güçlü *seyyid'i* ve ikinci derecedeki tanrılar *evliya* ya da "patronlar" olan yalvaranlar sayesinde *seyyid'*le nüfuzlarını kullanmaya hazırlanan diğer insanlar olarak düşünülür.

Yüce tanrı olarak bu Allah kavramı Kur'an'ın ilk pasajlarındaki öğretilerle - *Muhammad at Mecca*'de özetlendiği gibi- mukayese edildiğinden de belirli zıtlıklar aşikar olur. İlk tema hakimiyet ve Allah'ın mükemmelliği idi. Hakimiyet, elbette, yüce tanrı kavramında ima edilmiştir; ancak, Kur'an daha da ileriye giderek, ayrıntıda bir çok farklı yaratma kavramlarını açıklayarak, bunun en mükemmel bir güç olduğunda ısrar eder. Bu yeni vurgu, tanrının mükemmelliği bakımından daha da belirgin bir biçimde ortaya konulmuştur. Bu ikinci dereceden ilâhlar ve Allah en azından bazen uygun bir şekilde onlara niyazda bulunanlar lehine davranmış gözükür. Ancak, Kur'an'da dünyanın genel yaratılması ve onun bir çok özel safhalarında Allah insanlığın refahını dilemiştir. Bedevîlerin insani duygulardan yoksun, soğuk, hissiz "zaman"larının aksine -Allah kavramının müşrikleri etkileyebileceği fikri- Allah rahman ve rahimdir.

Kur'an'ın Tanrının merhametli olması ve yakınlık kavramları arasındaki zıtlık ve yüce tanrıyla irtibatlı fikirler, ilk bölümlerdeki diğer dört tema göz önünde bulundurulduğunda daha açık hale gelir. Bu dört tema şunlardır: 1) Allah insanları, kıyamet gününde onlar hakkında hüküm vermesi ve onlara cennet veya cehennemi tahsis etmesi için önce huzuruna getirecek, bu dünyada da onları cezalandıracak ve mükafat verecektir. 2) Allah insanların dürüstçe davranmalarını istemektedir (ilk bölümlerde cömertliğe yapılan özel vurguyla); 3) Tanrı insanların kendisine ibadet etmelerini, yani, hakimiyetini ve mükemmelliğini kabul etmelerini, istemektedir; 4) Tanrı peygamberler ve özellikle Muhammed vasıtasıyla insanlara kendisinin ne olduğunu ne yaptığını ve insanlardan ne istediğini açıklamaktadır. Yüce bir tanrı olarak Allah'a iman, ibadet edenler hakkında ahlaki taleple birlikte bulunmamaktadır. Yûnus

süresinin 22. âyetinde, insanlar gemilerde kendi sonlarının kendi ellerinde olduğunu düşündüklerinde, denizdeki fırtınanın dramatik bir tasviri yapılır.

(...Bağlanılacak tek varlık olarak Allah'a şöyle yalvarmaya başlarlar: "Eğer bizi bundan kurtarırsan, gerçekten şükredenlerden olacağız"; ancak (Allah) onları kurtarır kurtarmaz yeryüzünde haksız yere taşkınlık yapmaya başlarlar. (Yûnus, 10/22-23)

Burada, "bağlanılacak tek varlık olarak Allah'a" şeklinde tercümesi yapılan *muhlisîne lehu'd-dîn* ifadesinin kelime anlamıyla daha açık anlamı "dini yalnız Allah'a hâlis kılmak"tır ve ikinci dereceden ilahların - en azından bir süreliğine de olsa - terk edildiklerine imada bulunulur. Diğer bölümlerde (Ankebut, 29/65, daha önce yukarıda iktibas edilmişti, Rum, 30/33, Zümer,39/8) acil durumlarda Allah'a ibadet edenlerin, kurtarıldıktan sonra, "eş koştuıkları tanrıları"na geri döndükleri belirtilir; böylece Allah'a ve aynı zamanda ikinci derecede ilahlara da inananların haksız ve dürüst olmayan bir şekilde hareket etmeye temayüllü olduklarına dair güçlü bir varsayım vardır. Diğer taraftan Kur'an'da, Tanrı'nın insanlara, emirlerine itaat ederlerse, hem bu dünyada ve hem de öbür dünyada onların lehine davranacağı açıkça ortaya konmuştur. Bu noktada biraz önce sıralanmış olan Kur'an'ın dört konusunun bir noktada birleştiği söylenilebilir. Tanrı insanlar için belirli yönetim standartlarını arzulamış, tasarlamış ve peygamberler vasıtasıyla bunları insanlara bildirmiştir; eğer insanlar bu standartlara göre yaşamazlarsa, Tanrı onları, belki bu dünyada cezalandırabilir, ancak âhirette ise kesin olarak cezalandıracaktır. Halbuki eğer onlar bu standartlara göre yaşarlarsa, onları mükafatlandıracaktır.

Bu Kur'an'ın olumlu mesajıdır. Yüce bir tanrıya inanmanın tersine, Kur'an, yaratma kavramına daha ayrıntılı bir yer verir ve insanoğlunun yaşamı için evrenin olumlu şartlar oluşturduğuna vurguda bulunur. Ancak, Kur'an'a göre, en büyük zıtlık, Allah'ın insanlara olan merhamet ve şefkatinin onun ahlâkî isteklerini yerine getirme şartına bağlı olmasıdır. İlk bölümlerde değinilen noktalar, dürüst olmayan, ahlaki prensiplere riayet etmeyen, adaletsiz tüccarların yer aldığı Mekke'de özellikle bu durumla bağlantılıydı ve diğer bir çoklarını benzer şekilde hareket etmelerine etkide bulunuyordu. Ancak sonraki bölümlerde bu ahlaki değerlerin bir insan hayatının bütün yönlerini kapsadığı açıkça belirtilmiştir. Kıyamet günü hakkındaki öğretilerde bu talepleri karşılamak için, geleneksel şeref müeyyidesinin yerine alabilecek güçlü bir ceza ve mükafat müeyyidesi vardı. Ancak, Kıyamet günü sadece bir yaptırım değildi. Çünkü Kur'an belirli aralıklarla, Tanrı'nın kendilerine inanmayanlara karşı peygamberlerine yardım edeceğini ve inanmayanların bu dünyada felakete karşılaşacaklarında ısrarla durmuştur. Müslümanlar Hz. Muhammed'in Bedir zaferi ve sonraki başarılarında peygamberliğini savunma ve muhaliflerinin cezalandırılmasında bir ilahi savunma görmüşlerdir.

Kur'an, ikinci derecedeki ilahları eleştirisinde bir negatif mesaj olarak adlandırılabilir bir yöne de sahiptir. Bu gerçekte şehâdetin ilk kısmı ya da Kur'an'daki farklı biçimleriyle, "Allah'tan başka ilah yoktur" şeklinde imanın genel bir ifadesi olmuştur. Başlangıçta Kur'an ikinci derecedeki ilahların

varlığını inkâr etmemiş, ancak daha çok araçlar olarak etkisiz ve Allah'a karşı patronlar veya *evliyâ* olarak güçsüz olduklarını ileri sürmüştür.

"Ondan başka (Allah) yalvardıkları şeyler, şefaati yetkisine sahip değildir." Zuhruf, 43/86)

"Kentin en uzak yerinden bir adam koşarak geldi: "Ey kavmim, elçilere uyun" dedi...Ondan başka (Allah) tanrılar (*âliha*) edinir miyim hiç? Eğer O çok esirgeyen, bana bir zarar vermek dilese, onların şefaati bana hiçbir yarar sağlamaz ve onlar beni kurtaramazlar." (Yâsin, 36/20, 23.)

"Onlar (müşrikler) Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar, ne de yarar veremeyen şeylere tapıyorlar ve: "Bunlar Allah katında bizim şefaathilerimizdir!" diyorlar." (Yûnus, 10/18)

"(Kıyamet) saat(i) başladığı gün, suçlular (umutsuzluk içinde) susarlar. Ortak koştuklarından da (*şürekâ*) kendilerine hiçbir şefaathçi çıkmaz. O zaman ortaklarını inkâr ederler." (Rum, 30/12 vd.)

"...O (Allah) koruyup kollayan (*yü'cir*) fakat kendisi korunup kollan(maya muhtaç ol)mayandır (*lâ çyucâru aleyhi*). (Mü'minûn, 23/88, yukarıda iktibas edilmişti.)

Tanrıların zayıflığı üzerine yapılan bu vurgu, muhtemelen, dönemin Mekke halkı gibi insanların onların varlığını inkâr etmekten daha etkiliydi. Bazı Mekkelilerin "Tanrılar"ı melek ya da cİN gibi düşündükleri ve Kur'an'ın bunların varlığını inkâr etmediği görülmektedir. Çünkü, melek ve cinler Allah tarafından yaratılmıştır. Onların Allah'a karşı bir yararlarının olmadığı açıktır. Ancak, Kur'an'ın benimsediği düşünceler daha yakın hale geldiklerinde, daha ileri bir adım atmak ve "bu Tanrıların "yalnızca sizin ve babalarınızın (tanrı) diye isimlendirdiğiniz isimlerden başka bir şey değildir. *Allah*, onlara hiçbir güç indirmemiştir. Onlar (inanmayanlar) sadece (temelsiz) fikri ve kendi nefislerinin alçak hevesine uyuyorlar" (Necm, 53/23) olduğunu iddia etmek mümkündür.

Bazı Müslüman alimler benim önceki tebliğimdeki "Kur'an bazen ilahlardan melekler olarak bahseder" ifademi sorgulamışlardır. Bu nedenle sonuç yönünden bu konuyu yeniden ele almak yerinde olur. Teixidor, *The Pagan God* isimli eserinde melekler hakkında "Tanrı'nın yüce oğulları" (s.14) olarak söz eder ve hatta Astarte'nin bir melek olarak düşünülebileceği önerisinde bulunur. (s.38) Bu yüzden, eğer bazı Mekke müşrikleri ikinci derecedeki ilahları melekler olarak kabul ederlerse bunda şaşılacak bir şey yoktur. Dikkat edilirse önceki yazıda ikinci derecedeki ilahlar onlara ibadet edenler (tapanlar) tarafından şefaathiler olarak kabul edilmiştir (örneğin Yûnus, 10/18; Yâsin, 36/23) ve en azından bir âyet meleklerden mümkün araçlar olarak bahseder.

"Göklerde nice melekler var ki onların şefaati hiçbir işe yaramaz. Meğer Allah'ın dilediği ve razı olduğu kimseye izin verdikten sonra olsun." (Necm, 53/26)

Bu düşünce çizgisinin bizzat kendisi, bazı Mekkelilerin ilahları melekler olarak düşünmelerine olanak verir. Çünkü meleklerin şefaatinin istemek ibadet etmekle eş değer gözükmektedir. Ancak bu konu, müşriklerden, melekler ya

da cinlere ibadet eden veya kulluk edenler olarak bahseden iki âyetle kesin sonuca bağlanır.

“Rahmanın kulları olan melekleri dışı saydılar... dediler ki: “Rahman dileseydi biz onlara tapmazdık?” Onların bu konuda bir bilgileri yoktur. Onlar sadece tahminde bulunuyorlar.” (Şûrâ, 43/19, 20)

“O gün, onların hepsini bir araya getirir, sonra meleklerle: “Bunlar size mi tapıyorlardı?” der. Onlar derler ki: “Sen yücesin, bizim velimiz onlar değil, sensin. Hayır onlar cinlere tapıyorlardı. Çoğu onlara inanıyorlardı.” (Sebe, 34/40, 41)

Bu son âyetle bir kimse, İblis'in cinlerden birisi olduğunun ve insanlara “beni bırakıp onu ve onun neslini dostlar mı ediniyorsunuz?” diye sorulduğu 18/50 âyeti mukayese edebilir. Ancak Mekke müşrikleri arasında meleklerle cinler arasında ayırım yapma konusunda biraz karışıklığın olması normal karşılanabilir. Çünkü bir başka yerde (örneğin, Bakara, 2/34) Söz dinlemeyen biri olmasına rağmen, Kur'an açıkça iblisten bir melek olarak bahseder.

Ancak, bu konunun daha fazla derinlemesine gitmeksizin, bazı Mekke müşriklerinin ikinci derecedeki ilahları melekler olarak düşündüklerini ve Kur'an, her ne kadar kendilerine ikinci derecede ilahlar olarak ibadet edenlerce onlara atfedilen güçlerinin olmadığına ısrar ederse de, bu konunun Kur'an'da değinildiğini gösterecek yeterli delil vardır. Öyleyse, bu yolla, diğerlerinde olduğu gibi, Mekke müşrikleri görünüşte Semitiklerin etrafındakilere oldukça benzemektedir.